

HACI BEKTAŞ VELÎ VE İNSAN OLMAK ¹

HACI BEKTAŞ VELÎ AND BEING HUMAN

Doç. Dr. Sibel TURHAN TUNA

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Muğla/ Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-3916-5307

ÖZET

Bu çalışmada, Hacı Bektaş Velî ve "insan olmak" konusu, Hacı Bektaş Velî'nin Makâlât adlı eserinden hareketle "kendisi gibi olmayan" (diğer milletler, insanlar), "kendini tanımak", "aşk", "iyi olanı emir, kötü olanı yasak bilmek", "fenâfillah" ve "gönül" kavramları ışığında ele alınmıştır. Nitel yöntemde doküman analizi tekniğiyle hazırlanan bu çalışmanın boyutları göz önüne alındığında, bu kavramlar, dört kapı kırk makam olarak tasarlanıp düzenlenen eserin her bir kapısından örneklem olarak seçilmiştir. Hacı Bektaş Velî'de gönül, her kapıyı açan sembol kavramdır. Kendi ve kendi gibi olanları ötekilerden ayırmayan Hacı Bektaş Velî, "insan olmak" konusundaki fikirlerini özlü sözlerle ifade etmiş, tüm insanları sevgiye, barışa, iyi olanı emir kötü olanı yasak bilmeye davet etmiştir. Sonsuz olana duyulan koşulsuz sevgi, aşk, mutasavvıfın tek gönül rehberidir. Öyle ki aşk, tasavvufu insanı insan yapan son eylemdir, şahsi tecrübedir. Aşka düşmeyen, "İlâhî Bir'e kavuşmayı arzulamayan insan tasavvuf yoluna giremez, kendini tanıyamaz. Dolayısıyla tıpkı Mevlânâ'da, Yunus'ta olduğu gibi Hacı Bektaş Velî'de de 'aşk', insan olma yolculuğunda insanı "İlâhî Bir'e ulaştıran tek rehberdir. Böylece rehberi Allah aşkı olan kişi, insan olma yolculuğu sonunda ait olduğu bütünün içinde kendine ait varlık konumunu keşfeder. Çalışma sonucunda, Hacı Bektaş Velî'nin ilkin "insan olmayı" kendisinde gerçekleştirmiş kâmil insan olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hacı Bektaş Velî, Tasavvuf, Mutasavvıf, İnsan

ABSTRACT

In this study, Hacı Bektaş Velî and the subject of "being human", referring to Hacı Bektaş Velî's work named Makâlât, "who is not like himself" (other nations, people), "knowing yourself", "love", "knowing what is good is an order, knowing what is bad" and "heart" concepts. Considering the dimensions of this study prepared with the document analysis technique in qualitative method, these concepts were selected as samples from each door of the work, which was designed and organized as four doors and forty makams. In Hacı Bektaş Velî, heart is the symbol that opens every door. Hacı Bektaş Velî, who does not distinguish himself and those like him from others, expressed his ideas about "being human" in concise words and invited all people to love, to peace, to know what is good and what is bad is forbidden. Unconditional love and love for the eternal is the only heart guide of Sufis. So much so that love is the last act that makes human beings human in Sufism, it is a personal experience. A person who does not fall in love and does not wish to attain the "Divine One" cannot go on the path of Sufism, cannot know himself. Therefore, in Hacı Bektaş Velî, 'love' is the only guide that brings people to the "Divine One" in the journey of becoming human, just like in Mevlânâ and Yunus. Thus, the person whose guide is the love of God discovers his own position of existence in the whole he belongs to at the end of his journey to become human. As a result of the study, it was seen that Hacı Bektaş Velî was a perfect person who first "became human" in himself.

Keywords: Hacı Bektaş Velî, Sufism, Sufi, Human

1. GİRİŞ: Mistik Düşünce, Tasavvuf ve İnsan

Hacı Bektaş Velî ve onun düşünce penceresinden "insan olmak" konusunu daha iyi idrak edebilmek için ilkin mistisizm ve tasavvuf, mutasavvıfın yaşadığı altın yüzyıl olan XIII. yüzyıl ve o dönemde Anadolu'nun siyasi-sosyal hayatını doğru anlamak gerekir. Dinler tarihine bakıldığında neredeyse insanlık tarihi ile yaşıt olan en eski dinlerden günümüze kadar, tüm dinlerin mistisizm ile ilişkilendirildiği gözlenir. *Türkçe Sözlük*'te (1988: 1030) mistisizm, "Allah'a gerçeğe akıl ve araştırma yoluyla değil de gönül yoluyla, duygu ve sezgiyle ulaşılabileceğini kabul eden felsefe ve din doktrini, gizemcilik şeklinde tanımlanır. Mistisizm, "hikmet, ışık, aşk ve yokluk" diye adlandırılan "tek hakikatin bilincine varmak" şeklinde ifade edilebilir. Hemen her dinin mistiklerinde, "Allah'ı ebediyen arayış, hac ya da miraç türünden yersel ya da göksel yolculuklar, manevi yolcunun yürümek zorunda olduğu 'tarikat' ya da manevi yol" gibi çeşitli deneyimlerle karşılaşılır (Schimmel,

¹ Bu çalışmanın bir bölümü 05. 05. 2021 tarihinde Sibel TURHAN TUNA tarafından Edebiyat Fakültesi etkinlikleri kapsamında yapılan konferansta sunulmuştur. Ayrıca tarafımızca hazırlanan *Edebiyat ve Felsefe Bağlamında Dini-Tasavvufi Türk Edebiyatında İnsan -13. Yüzyıl Anadolu'sunun Başlıca Mutasavvıfları Üzerine Bir Deneme* (2016) adlı eserden de yararlanılarak yeni bir konudan hareketle hazırlanmış bir çalışmadır.

2012:23). Mistisizm, “dînî hayatı kişisel ve içsel bir yaşantı hâli” olarak kavrar (Gündoğan 2002:204,216). Mistik kavrayış, aklî idrakin üstünde yüksek bir kavrayış, yüksek idrakin baskın olduğu rûhî âleme geçiş, âdeta yeniden doğumdur (Afifi 1996: 29). Bu anlamda mistik, “ilâhî bilgiler hakkında bir takım bâtinî sırlara sahip kimse” demektir (Güngör 1982: 17). Mistik düşünce, tarihî gelişimi itibari ile birçok dinî sorunun da içinde olmuştur. Her dinin özü, tıpkı İslâm dini gibi, mistisizmdir (Topçu 2005:121). Bununla birlikte, bazı araştırmacılara göre İslâm dini, sonradan mistik bir din haline gelmiştir. Afifi’ye göre (1996:68) İslâm’ın kendisi mistik bir din değildir, yaratılış üzerine düşünmeye çağıran rasyonel bir dindir, ancak, İslâm ibadet tarzları, âdet ve metotlarıyla, rûhî riyâzet programlarıyla oldukça zengin olan eski dinlerle temas kurmuştur. Bu sayede, kendi içinden tasavvuf ve tasavvuf teorileri doğarak mistik bir din haline gelmiştir.

Tasavvuf ahlâka, irade temeline dayanır. Bununla birlikte irade, kişisel eylem ve tecrübeyle güç kazanır. Kişisel tecrübeden hareketle amaç, asıl gerçeği bulmak, Allah’a ulaşmak, rûhen tatmin olmak, kurtuluşa ermektir. Bu amaca ulaşmak için her toplum, her mistik kendi düşüncesi doğrultusunda bir takım prensipler ortaya koymuş zamanla bunlar birer ekol hâline gelmiştir: Doğuda, Hinduizm, Budizm; Batıda, Orfeos ve Plotinos’un düşünceleri, Musevî ve İsevîlerin dinî düşüncelerinde gelişen mistik temayül gibi. Örneğin “Hristiyan mistisizmi, manastır ve tarikatlar tarihi, tasavvuf tarihi kadar zengin ve muhtevalıdır” (Güngör 1982:17).

İbn Arabî’ye göre tasavvuf, “Allah’ın ahlâkı ile ahlaklanmaktır” (Chittick 2003: 73). Tasavvuf, “Nefsinden fânî, Hakk ile bâkî olmak”, “kâmil insan” olmak, “Hakk’a ermek” anlamlarına da gelir (Uludağ 1995: 513). Tasavvuf, Hakk’ın hoşnutluğunu kazanmak için ve ebedi saadete ermek için nefisleri temizleme, ahlakî tasfiye, iç ve dış tenvir, sûret ve sîreti tezkiye hallerinden bahseden bir ilimdir (İz 1990: 30). “İslâm mistisizmi, sırrî bir duyuş, düşünüş ve inanış sistemi” (Banarlı 1987: 115) anlamlarını taşıyan tasavvuf, mistik tecrübe, kulun Rabbi ile bağlantı kurduğu rûhî mertebedir, Allah’ta yok oluş, fenâfillah’tır. Farklı, dil ve dinlerdeki mistikler esasında ortak bir sevgi dili ile zevk ve hal’lerini (aşkı) anlatmışlardır.

Dinin temeli, ruhsal, bir başka ifadeyle içsel yaşantıdır. Tasavvuf da, İslâm mistisizminde içsel bir yolculuktur, ancak bu içsel yolculukta “**şahsî tecrübe**”siyle baş başa olan “**insan**”, yolculuğun sonunda “**yalnız**”lığından sıyrılacak, hiçlik/yokluk makamına ulaşacak, tasavvufta yaygın kullanılan bir ifadeyle, ‘ölmeden önce ölecektir.’ Bu durum için tasavvufta, “tezkiye-i nefis” mertebesinde, “Mutu kable ente mutu” / “Ölmeden önce ölünüz” hadisi referans alınır. “Kâinatta, her şey *lâ* (yok) ile *illâ* (var)’dan olmuştur (Çapan 2010: 99).

Tasavvuf, “ilâhî ahlakla ahlaklanmak” olup bu ahlak, onunla dolan ruhu, ölümsüz bir hayata ulaştırır. Tasavvuf, “Allah’ın seni sen’de öldürüp sendeki maddiliği yok etmesi; sana kendi sonsuzluğunda hayat verip seni kendinde ebedî kılmasıdır” (Banarlı 1987: 125).

Mistisizm, “hem ruhânî hem de felsefî düşünceyi içine alan ebedî felsefedir.” Dolayısıyla tasavvuf, İslâm dünyasında Kur’ân ve Hadis temelli (Eraydın 2011: 60) olarak ortaya çıkan, mistik - derûnî hayat etrafında oluşan ruhanî fikir ve hareketler anlamını da taşır. Tasavvufun Tarikat, Şeriat, Marifet ve Hakikat olmak üzere dört esası vardır. Tasavvufî eserlerde insan, kendi varoluşundan hareketle kendi içindeki ya da özündeki bilinmeyen keşfe çıkar, bu keşfin sonunda yollar hep tek bir noktada kesişir: İnsan varlığının kendisinden hareketle keşfettiği hakikat ya da gerçek “Aşkın Varlık Allah”tır. Bu sayede, insan varlığının ya da bireyin Aşkın Varlık Allah karşısında, varoluşsal serüveni ‘kâmil insan’ şeklinde sonuçlanmış olur. Kâmil insan mertebesine ulaşabilmek ve bu manada nefsi terbiye edebilmek için ise bir mürşid-i kâmil’e ihtiyaç vardır.

Bu bilgilerin ışığında tasavvufun, kadim dinlerin mistik geleneğinden temellendiği gibi, esasta İslâm geleneğinden beslenmiş ve onun içinde oluşmuş, insanın kalp gözünü açarak onun ‘Bir’den ‘Bir’e, bir başka ifadeyle aslına dönen yolculuğunda ‘ferdî manevî hâl tecrübesi’ni keşfettirmiş, ruhânî ve ‘insan’dan ‘insanlığa’ uzanan evrensel bir sistem olduğu söylenebilir.

1.1. XIII. Yüzyıl Anadolu’suna Genel Bir Bakış

XIII. yüzyılın hemen öncesinde ve sonrasında, Anadolu’daki siyasî ve sosyal düzenin bozulması Haçlı seferleri, Moğol istilası, Selçuklunun yıkılışı, Anadolu Beyliklerinin kuruluş aşamaları, bunlardan kaynaklanan iç çekişmeler, yönetsel boşluklardan doğan ekonomik sıkıntı, olumsuz iklim koşulları- kuraklık ve sonrasında kıtlık gibi çeşitli etmenler ile halk büyük bir buhran içine girmiştir ve yeni bir arayışa yönelmiştir. Anadolu’nun sarsılan siyasî ve sosyal ortamı, insanların inançlarını koruyan ve onların direncini besleyen bir sığınak görevini üstlenen tasavvuf inancı ve tasavvuf edebiyatının gelişip yerleşmesinde çok büyük bir rol oynamıştır (Köprülü 1988: 28). Dini hareketin en önemli temsilcileri kendini Allah yoluna adanmış mutasavvıflar, velîler ya da ermiş insanlardır. Bergson, kendini İlâhî güce adayan velîlerden şu şekilde söz eder: “Onlar arkalarından gitmek için

kimseyi zorlamıyorlar, ancak halk onları yine de takip ediyor, çünkü onların bizzat varlığı bir çağrıdır (Topçu 1999: 62). Nitekim Anadolu’da bu dönemde, Mevlânâ, Yunus Emre, Hacı Bektaş Velî gibi “varlığı bizzat çağrı olan mutasavvıflar”, yazdıkları eserlerle tasavvufu öğretip benimsetirken, diğer taraftan Türk Tasavvuf Edebiyatı’nın Orta Asya’da temellerini atan Hoca Ahmed Yesevî’nin mirası olan dinî - tasavvufî öğreti ile Anadolu’ya gelen dervişler, bu düşünceleri halk arasında yayarak onları ilâhî aşkın huzuru ile – bu bunalımlı ortamda – rahatlatmaya huzura erdirmeye çalışmıştır.

Yukarıda kısaca ifade edilen sosyal durum ve sonuçlar, XIII. yüzyılda Anadolu’da Dinî Tasavvufî Türk Edebiyatının başlangıç dönemini oluşturmuştur. Bu yüzyıl Anadolu’unda, “insan” unsurunu merkeze alan bir tasavvuf anlayışı hâkim olup, bu anlayışın sonradan Anadolu sahasında gelişen Tekke – Tasavvuf Edebiyatı için bir dönüm noktası teşkil ettiği belirtilebilir (Akarpınar ve Arslan 2007: 297,298). XIII. yüzyıla damgasını vuran başlıca mutasavvıflar, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Yunus Emre, Hacı Bektaş Velî’dir. Ayrıca bu mutasavvıfların yanında, Sultan Veled, Ahmet Fakîh, Şeyyâd Hamza ve Nasreddin Hoca’nın isimleri de zikredilmektedir (Güzel 2006: 286).

İnsanın iç dünyası ile yaşadığı dönem arasında çok yakından bir ilişki vardır: Buna göre, içinde bulunulan çağ, siyasî, ekonomik ve sosyal yaşam anlamında tam bir çöküntü içindeyse savaş, yönetsel boşluklar, beslenme kaynaklarındaki kıtlık, doğal felaketler gibi, insan kendisini bu kötü gidişatın içinde çaresiz hisseder. XIII. yüzyılda Anadolu’nun ölümsüz mutasavvıfları, Mevlânâ Celâleddin-i Rumî, Yunus Emre, Hacı Bektaş Velî, yaşadığı dönemin siyasî ve sosyal krizini derinden yaşamış insanlardır. Onlar eserlerinde bu devri ve insanlarını nakşetmiş, sosyal akışı değiştiren bir amaç uğruna gönüller fethetmişlerdir. Örneğin, kuraklığı bizzat yaşamış bir insanın eserlerinde ‘nimet’ten bahsedilmesi, bununla ilgili ahlâkî - dinî sonuçlar çıkaran menkıbeler kaleme alınması ve zulmü, savaşı, yakından görmüş bir insanın evrensel barıştan sevgiden söz etmesi dünyayı değiştirmek adınadır. İnsan merkezli yaşam önerisi dönemin en önemli ihtiyacıdır. Sosyal yaşamın kötü şartları, yeni bir başlangıca dönüşmesi mutasavvıflar sayesinde gerçekleşir. Yerel ve merkezi otoritenin bitişi, insanlığın dağılışı, onlar sayesinde yine insan üzerinden çözüme ulaştırılır.

2. HACI BEKTAŞ VELÎ VE İNSAN OLMAK

Hacı Bektaş Velî ile ilgili yaşadığı dönem ve çevreden yazılı bir kaynak bugüne ulaşamadığından onu daha çok ikinci dereceden kaynaklardan hareketle gerçekler ile menkıbelerin iç içe geçtiği menkıbevi kimliğinde incelemek mümkündür (Artun 2006: 217; Fıglalı 2006: 135). Manzum ve mensur velayetnamelerde, Hacı Bektaş Velî’nin yetişmesi ve gençliği ile ilgili yeterli bilgi mevcut değildir. Kaynaklara göre Hacı Bektaş Velî, Nişabur doğumlu Hoca Ahmed Yesevî’nin öğrencisi ve halifesi Lokman Perende’nin yanında eğitimine başlar, orada yetişir, olgunluk çağına gelince icâzetnâmesini alıp irşad görevi ile Anadolu’ya gönderilir (Güzel 2006: 292).

Selçuklu devletinin kuruluş yeri olan Horasan, siyasî, iktisadî olduğu kadar dinî bakımdan da önemli bir rol üstlenmiştir. Horasan, eski Yunan ilim ve felsefesine tanıdık olan Basra, Kûfe, Bağdat Abbâsî sahasından, aynı zamanda Vahdet-i Vücûd telakkileri içeren Hindistan sahasından fikir ve düşünce akımlarının merkezidir. Diğer taraftan, İslâm düşünürleri Horasan’da bu iki düşünce sahasının fikirlerini, kendi dünya görüşlerini örf ve adetleriyle harmanlayarak İslâm tasavvufunu oluşturmuşlardır. Mansur Ata, Süleyman Hâkim Ata, Lokman Perende, Said Ata gibi yüzlerce Yesevî dervîşi, mürşitlerinden aldıkları manevî feyzi yaymak için Anadolu’ya gelirler. Horasan Erenleri veya Alperenler denilen bu Yesevî dervîşleri bir yandan Türk ordularıyla fetihlere katılırken bir yandan da manevî fetihleri başlatırlar. Bu dervîşlerin biri de Hacı Bektaş Velî’dir (Ceylan 2010: 37). Hacı Bektaş Velî, Anadolu’da gelişen Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatının önemli temsilcilerinden biridir. Türkistan’da Ahmet Yesevî ile başlayan tasavvuf hareketi, Anadolu’da Mevlânâ, Hacı Bektaş Velî ve Yunus Emre gibi mutasavvıflarla devam etmiştir. A. Güzel’e göre, Hacı Bektaş Velî, özellikle *Makâlât* adlı eserinde, Şîî – batınî bir kişilikte olmayıp tersine, İslâm şeriatına bağlı bir mutasavvıf olduğunu göstermektedir (Güzel 2006: 308). Eserlerinden hareketle Hacı Bektaş Velî’nin Sünnî bir şeyh olduğu yönünde bir kanaat söz konusudur (Kara 1995: 282). Hacı Bektaş Velî, Anadolu’dan Balkanlara kadar, gönül merkezleri olan tekkeler kurduğu, Anadolu’nun Türkleşmesi için çalıştığı, insanların birlik ve dirlik içinde “gönül dostu” olmaları için gayret ettiği bilinir. O, İslâm dininin gereklerini dönemin Türkçesiyle söyler. Türk geleneklerini Anadolu’ya yerleştirir, Türk İslâm sentezini simgeleştirir (Güzel 2002: 42, 65).

Hacı Bektaş Velî, Anadolu’da Heterodoks Türk Sûfliliğinin temel taşı olup din sosyolojisi kavramıyla önemli bir “kült” konusudur. Modern tarihçi Hacı Bektaş Velî’yi iki yönden ele alınmak zorundadır: Tarihte yaşamış Heterodoks (*syncrétique*) bir sûfî olan Hacı Bektaş Velî ve bugün Alevî-Bektaşî kesiminin inançlarında yaşayan menkabevî (mitolojik) Hacı Bektaş Velî. Bunlardan ilki, tarihsel gerçekliğin (XIII. yüzyılda Hacı

Bektaş Velî bir Türkmen şeyhidir ve aynı zamanda kendine bağlı Bektaşlu oymağının mürididir) ikincisi ise inanç gerçekliğinin konusuna dâhil olmaktadır (Ocak 2011: 172).

Hacı Bektaş Velî'nin Yesevî Ocağının ölçülü imanına sadık kalarak hayat yolunu, rehberi ve müridi bildiği Hz. Peygamber ve Hz. Ali'ye uzanan zühd ve takva kalıpları içinde sınırlayabilmiş insanlardan biri olduğunu bugün eldeki eserlerinden hareketle söylemek mümkündür. Nitekim Hacı Bektaş Velî, Türk kültürü ve İslam inancını ayrılmaz bir biçimde kaynaştırıp ortaya yepyeni bir anlayış getirmiş “Türkmen Sünniliği”nin öncülerinden olmuştur (Fırlıklı 2006: 135).

Hacı Bektaş Velî'ye ait olduğu bilinen ve onun görüş ve düşüncelerini açıkça ortaya koyan eserler, *Kitabu'l – Fevâid*, *Makâlât*, *Şerh-i Besmele*, *Şathıyye* şeklindedir. “*Fatihâ Sûresi Tefsiri*,” “*Makâlât-ı Gaybiyye*” ve “*Kelimât-ı Ayniyye*,” “*Hurde – Name*” gibi bazı eserlerin Hacı Bektaş Velî'ye ait olduğu söz edilse de henüz bunların ona aidiyeti ortaya konulmuş değildir (Fırlıklı 2006: 133).

Nitel yöntemde doküman analizi tekniğiyle hazırlanan bu çalışmanın boyutları göz önüne alındığında, *Makâlât* (Güzel 2002) adlı eserden hareketle Hacı Bektaş Velî ve “**insan olmak**” konusunda “**öz**” olarak şunları ifade etmek mümkündür:

Makâlât, felsefi birtakım izahlar yerine bütünüyle geniş halk kitlelerinin kolayca anlayabilecekleri, öğrenebilecekleri ve uygulayabilecekleri bir biçimde kaleme alınmış ve İslam tasavvufunun temel bazı meselelerini bir Türk sufisinin yorumuyla ortaya koyan tasavvuf el kitabı veya tarikat klavuzudur (Fırlıklı 2006: 135). Türk düşünce hayatının oluşumu ve Anadolu'nun manevî yapılanmasında etkisi olan Hacı Bektaş Velî'nin şahsiyeti, Kur'an ve sünnetten alınan ilkeler doğrultusunda teşekkül etmiştir. Hacı Bektaş Velî, *Makâlât* adlı eserinde insanlar arası dostluk ve barışı, sevmeyi, sevmeyi, hoşgörüyü, ilmen yükselmeyi, milletini yüceltmeyi amaçlamıştır. *Makâlât*, Ahmet Yesevî'nin *Fakr-nâme*'siyle hemen hemen aynı olduğundan *Fakr-nâme*'nin bir şerhi gibidir. Aslı Arapça olan *Makâlât*, dört kapı, kırk makam esasına dayanır, mensur ve manzum birçok nüshası bulunur. Dört kapı (şeriat, tarikat, ma'rifet, hakikat), kırk makam anlayışı, Türk mutasavvıflarının kabul ve takip ettikleri bir sülûk anlayışı olup Yunus Emre de eserlerinde bu sülûk usulüne yer vermiştir (Güzel 2002: 147).

Din, yaratılışın bir sonucu olup insana ait bir değerdir. Esasında tüm dinler insanı sevgiye, kardeşliğe, iyiliğe davet eder. Nitekim tasavvuf düşüncesinde insan, “**kendisi gibi olmayan**” bilinçlerle birlik olmalıdır, çünkü Allah, Âlemlerin Rabbidir. Bu bilinçler, başka milletler ve dinlerden insanları da kapsamalıdır. *Makâlât*'ta, “**dördüncü kapı**” olan “**Hakikat**”te bulunan on makamdan ikincisindeki tasavvufi düşünce; “Yetmiş iki milleti aynı gözle görüp onları ayıplamamak” şeklindedir. Bu konudaki düşüncelerini, Hacı Bektaş Velî şu şekilde mısralara döker:

“İkinci kavl hakikatdan budur hem

Ki hiçbir millete bakmayasın kem

Kamusın bir nazarda gözleyesin

Yolunu saklayuban izleyesin” (Güzel 2002: 316).

Kendisi gibi olmayan, Hacı Bektaş'ın tasavvuf dilinde aynı zamanda yabancı değil, bir dosttur, yakındır, bu sebeple diğer milletten insanlar da gönül gözüyle görülmeli, kınanıp ayıplanmamalıdır. Kendisi gibi olmayan, kendisinde varlığını daha iyi anlayacağımız kimsedir. Kendisi gibi olmayan, aynı meşrepten, aynı inançtan, boydan, soydan olmayan herkeştir. XIII. Yüzyıl Anadolu'sunda yaşayan gayri Müslümlerin hoş tutulması söz konusudur. Dervişlerin de bunu telkin etmesi hem halkı hem de yöneticilere etki eder. Anadolu'da o dönemde bir arada, farklılıklarla birlikte yaşama aynı zamanda medeniyetin de inşası anlamını taşımaktadır.

Toplum içinde insanın varlığını koruyan, onu birbirine bağlayan yüksek idealler, fedâkârlık ve ferâgat gibi önemli evrensel değerler mevcuttur (Eraydın 2011: 22). Tasavvufî görüşün merkezindeki insan, “**insan sevgisi**” ve “**hoşgörü**” gibi evrensel değerlerin ağırlıkta bulunduğu dünya – kâinat - hakikat ekseninde varoluşunu sürdürür. Nitekim Hacı Bektaş Velî de, yaşadığı yüzyılın sosyal ve siyasî tüm olumsuz koşullarına rağmen, İslâm dini esaslarına bağlı kalarak bu anlayışı en iyi taşıyan ve yansıtan mutasavvıflardan birisidir.

Makâlât'daki “**üçüncü kapı**” olan “**Marifet**”te bulunan on makamdan onuncusu tasavvufi düşünce anlamında “**kendini tanımak**”tır. Hacı Bektaş Velî, mensur *Makâlât*'ta “nefsini bilen Allah'ı da bilir” der ve şöyle devam eder: “...Tanrı'yı bilmek isteyen insan önce kendini bilmeli, tanımalıdır. Allah, insanı bütün yaratıklardan daha güzel ve mükemmel (kavimlerin en güzeli/ ahsen-i takvîm; yaratılmışların en şerefli/ eşref-i mahlukât)

olarak yaratmıştır. Nitekim insan, bütün kâinattan üstün, kâinata hükmedici olarak yaratılmıştır. Allah insana, kendini tanımayı ve sevmeyi ihsan etmiştir” (Güzel 2002: 139). Vahdet-i Vücûd görüşünde kendini tanımak nazariyesi şu şekilde izah edilir: “İnsânî ruh, kendi cisminde âşıktır. Çünkü insanî cisim insanî ruhun sıfatlarının görüntüleridir. Ruh kendi cismini, kendi cisminde isimlerini, sıfatlarını görür. Bu yüzden Cenab-ı Hakk’ı bilmek için kendini tanı denilmiştir. Kendini tanıyan ve âlemin ruhu olan ancak bu nurdur. Tek tek varlıklar onun görüntüleridir (Kam 2015: 85)”.

Yesevî’nin *Fakr-nâme* adlı eserinde “nefis terbiyesini bilen insan” ile Hacı Bektaş Velî’nin çok sık kullandığı Marifet kapısının onuncu makamı olan “**kendini tanımak**” arasında benzerlikler vardır. Yesevî ve Hacı Bektaş Velî, Türkistan’da başlayan aynı tasavvuf geleneğinin temsilcileridir. Nitekim geleneklerin Anadolu’da da aynıyla devam ettirilmesi, her ikisinin de maneviyatta mürşid - mürit ilişkisinde olduklarını gösterir (Güzel 1992, 2002, 2006).

“Men arefe nefsehu fekad arefe rabbahu” hadisi, Hacı Bektaş Velî’de oldukça sık kullanılır. Bu sözle, kendi nefisini bilen, idrak eden insanın Allah’ın zatını da idrak edebileceği anlatılır. Vahdet-i Vücûd görüşü içinde ele alınan bu söz, *Makâlât*’ta önce kişinin Allah’ın bildirdiklerine inanıp şükretmesini daha sonra da kendisini tanıması gerektiği anlamını taşır (Güzel 2002: 138). Güzel’in bu sözlerini, tersinden de okuyup yorumlamak mümkündür: İnsan, hem ruhsal hem bedensel anlamda bir bütündür, diğer canlılardan aklı ve bilinci ile ayrılır. Bu özelliklerin farkında olmak için insan, önce varlığına dönüp kendini tanıması, diğer varlıklardan farkını bilmesi gerekir. Bu biliş, onu tam ve mükemmel yapan aslî varlığı yani Allah’ı bilme mertebesine taşıyacaktır. Nitekim insanı yaratan da aslına yani özüne geri döndürecek olan da Allah’tır. Hacı Bektaş Velî’de, kanımızca bu bilişi arzulamakta, önce insan olmayı, insan olmanın farkındalığını ilahi lisanın bildirdiklerinden hareketle tam da merkeze almaktadır. İnsan nefse sahip bir varlıktır. Bu sebeple kendini tanıyan insan, aynı zamanda nefis şeytanını da yok edecektir. Kendini egosuyla değil de Yaradan’dan ötürü seven, nefis zincirini kıran insan, “ben”den biz’e geçip “**insan olma**”yı idrak edendir. Aksi durumda, Çalap Taâlâ bilinemez. Nitekim aşağıdaki mensur *Makâlât*’tan alıntılanan ifadeler bu cümledendir:

“Zirâ, kim biregü Rahmân ile şeytanî seçildiğini bilmeyince hem kendiyü dahi bilmez ve bir kimesne kendüzün bilmeyince Çalap Taâlâ’yı dahi bilmez (Güzel 2002: 138).

Hacı Bektaş Velî, kâinat dâhil her şeyi insanda arayan, Hakk’ı kendi özünde, “**kendi özünü**” “**Hakk**”ta bulan dünya görüşüne sahip bir mutasavvıftır. Nitekim aşağıdaki mısraları buna örnektir.

“Araya ilmile bula özinde

Serâ’dan Arşa değin kendüzinde” (Güzel 2002: 141)

Tüm bunlar kâmil insan olma yolunda “kendini tanımak” ile gerçekleşir.

Makâlât’daki “**ikinci kapı**” olan “**Tarikat**”ta bulunan on makamdan onuncusu arasında tasavvufi düşünce anlamında “**Aşk**” bulunur.

Aşk, Bektaş Velî’de Allah ve insan görüşünü tamamlayan önemli bir makamdır. Ona göre, Allah’a ulaşmanın yolu “**aşk**”tan geçer. Diğer taraftan, bu yol zahmetli ve çetindir, bunun için nefis zincirini kırmak, dünyevi sevgiden hareketle asıl aşka ulaşmak gerekir. “**Nefis**”, doğru yolu arayan inanan için bir tuzaktır, güçlü ‘irade’ insan için bir sınavdır. Tasavvufta benliğin terbiyesi için itaat, nefsin zaptı ve Allah’a nâib olmanın altı çizilir. İnanan insanın, mal mülk, mevki ve rütbe ihtirası, onu Allah’tan uzaklaştırır. İhtiraslar, insanı başkalarının kapısına yüz sürme alışkanlığı kazandırır. Bu duruma düşen insanlar gerçek secdenin, ilahi aşkın zevkine erişemezler (Eraydın 2011: 23). İslâm mistisizminin belirli kural ve kaidelerine uymayı seçerek “**asıl aşk**”a (**İlâhî aşk**) kavuşmayı özleyen “**özgür insan**”ın belli bir olgunluğa erişebilmesi için çeşitli bireysel eylemlerle insan olma serüvenini sürdürmesi, bu yolda nefisini çok iyi bilmesi, kendi ‘ben’ini tanıması ve terbiye etmesi gerekmektedir.

Makâlât’ta Allah, daha çok Vahdet-i Vücûd görüşü içinde ele alınmıştır (Güzel 2002: 71). “**İlâhî aşk**” yoluna giren insanın kendi benini inşa etmedeki en temel amacı, Vahdet-i Vücûd, yaratılıştaki sonsuzluğa kavuşmak, Hakk’a ermektir. Aşağıdaki beyitlerin başlıca konusu da “**Allah aşkı**” olup mutasavvıf, bu aşkın, insanın “**insan olma**” yolculuğundaki en önemli adımı olduğunu vurgulamaktadır:

“Onuncısı nedür bil gör i dil –dâr

Gerek kim ‘ışka cân ide giriftâr” (Güzel 2002: 127)

“Yolında pak ola yana kül ola

Beher kapuda ıskıla kul ola” (Güzel 2002: 297)

“Kamu ıskıdan durur bu cümle cümbüş

Anunçün ışk önünde bitdi her iş”

“Kamu iş ışk ile varur ilerü

Gönüller ışk ile olur aru” (Güzel 2002: 322).

Makâlât’daki “**birinci kapı**” olan “**Şeriat**”ta bulunan on makamdan onuncusu “iyiyi emir bilip kötüyü yasak etmek” şeklinde verilir. Eserin ilgili bölümünde (Güzel 2002: 112) “iyiyi emret, kötüden men’eyle.” (Yazır 2014: 456; Lokman/17) Âyeti delil gösterilerek, iyi olanın tercih edilmesi öğütlenmiştir. *Makâlât*’ta bu durumu anlatan beyitlerden birisini şu şekilde vermek mümkündür:

Şifa’dur küll-i Kur’an okıyana

Bunu terk eyleyenler od’a yana (Güzel 2002: 310).

Dizelerde, yasak olanı, kötüyü tercih edip iyi-şifalı olanı yani Kur’an’ı terk edenlerin ateşte yanacağı vurgulanmaktadır. Hacı Bektaş Velî, bu dizeleri de yine Kur’an’dan şu Âyetle desteklemektedir: (Güzel 2002: 310)

“Ve nünezzilü mine’l – kur’ani ma-huve şifa’ün ve rahmetün li’l – mü’minine” “Biz, de Kur’an’dan yavaş yavaş azar azar öylesini indiririz ki o, bir şifa bir rahmettir. Zalimlerin ise ancak zararını arttırır (Yazır 2014: 335; İsrâ/82).

Hacı Bektaş Velî’ye göre İslâm dininin esaslarına, Şeriata bağlılığı tam olmayan insan, Tarikat, Marifet, Hakikat mertebelerine de ulaşamamış olur. Şeriat, insan olma ya da başka bir ifadeyle kâmil insan olma yolunda birinci kapıdır. Bu kapının da son makamı, iyiyi emir bilip kötüden kaçmak olup Bektaş Velî insana “**iyi**” olanı öğütler. “İyi”, insanın kibirden, nefisten uzak tevazu sahibi olması gerektiğini bildirir. Kanımızca Bektaş Velî, *Makâlât*’ta aynı zamanda erdemli insanın özelliklerini duygularıyla mısralara taşımaktadır. Nitekim aşağıdaki mısraları bu cümledendir:

Tevâzu kıl, gider kibri, hevâyı

Ki yarın dimeyesin âh u vâyı (Güzel 2002: 310).

Hacı Bektaş Velî, *Makâlât*’ta kimin içinde kibir, hased, cimrilik, düşmanlık, tama, gıybet, kahrkaha ve maskaralık gibi şeytan fiilleri bir başka ifadeyle “**kötü**” varsa onların ibadet ve amellerinin boşa gideceğini vurgular. *Makâlât*’ta daha çok insanın iyi olanı seçip kötüden, şeytani fiil ve edimlerden kaçınması üzerinde durulur. İnsan, güzel ahlaklı olmalı, kötü arzu ve hasetlerden kurtulmalı, kendini iyi, güzel ahlaka sahip olma yönünde geliştirmelidir.

Sözün külli garaz, işün hıralık

Huyun gülme durur hem masharalık

Tama’dur kibri hem kahrkahadur

Cehennem bunlara yahşi bahadur

Söz açılsa garazlardan dilün cust

Namaza gelicek her cünbüşün sust (Güzel 2002: 86).

Hem manzum hem de mensur *Makâlât*’ta, Hacı Bektaş Velî’nin her kapı ve makamları, dört katlı bir yapının her bir katı ve merdivenleri gibi, bir birbirini tamamlar ölçüde Kur’an ve hadis temelli ele aldığı görülmektedir. Bu yöntemin tek bir amacı vardır: İnsanın “**insan olma**” yolunda yol almasına rehberlik etmek. Tıpkı Yunus Emre gibi, Hacı Bektaş Velî’de de bu kapıların ve makamların anahtarı gönüldedir. Öyle ki, *Makâlât*’ın özünde, her kapı gönle açılmaktadır. Dünyayı, varlıkları, “**gönül gözü**”yle gören Hacı Bektaş Velî’nin insan olma yolunda son hedefi yokluğa – “**fenâfillah**”a gidiştir, kâmil insan mertebesine ulaşma ümididir. Birinci

kattan yani Şeriât kapısından yeniden dördüncü kapı olan Hakikât'a ulaşıldığında onuncu makam'daki tasavvufî düşünce, "Çalap Tanrı'ya ulaşmak – fenâfillah" ile karşılaşılır:

"Hakk'a irmek durur bu iy dil ârâm

Bu arada kılur göniller ârâm" (Güzel 2002: 317)

Tasavvuf, özünde tefekkür barındırır. Tasavvufun akla ve bilgiye dayalı yapısına rağmen, pratikteki temel hedefi gönüldür. Mutasavvıflara göre, dünya hayatı bir iç-dış, madde –mânâ, beyin – gönül mücadelesidir. İnsan, duyguları ve sezgileri ile görünen gerçeği yeniden anlamlandırır (Ceylan 2010: 39). Sûfî – şairler, 'gönül ve dini', tasavvuf öğretisinde buluştururlar. Bu öğretinin temelini "Hakk'a irmek durur bu iy dil ârâm/Bu arada kılur göniller ârâm" mısrasında da olduğu gibi vecd halindeki keşif ya da başka bir ifadeyle nihayete erme yolunda metafizik eylem oluşturur. Mutasavvıflar, mistik tecrübeyi, gönül akla üstün tutup tercih ederler. Tasavvuf, hakikat alanına içsel anlamda değinmiş olup "derûnî teslimiyet"i konu alır. Tasavvuf, akıldan çok aşkı, nedenden çok anlamı, bilgidен çok hayreti tercih ederken 'gönle ve bireysel yaşantıya' seslenir (Gürsoy 2006: 53,71). İnsanın Allah'ı bilmesi ancak gönül gözüyle olur ve Allah aşkına düşen insanın en önemli durağı gönüldür. "**Gönül**", insanın varoluşunun yansıdığı aynasıdır. Öyle ki, bu aynaya "**insan olma**" yolunda mücadele eden bireyin tüm yaşamı yansır. İslâm mistisizminin öğretileriyle yetişmiş, gönül gözüyle bakmayı öğrenmiş kimse, aynasında Allah'ı, bir başka ifadeyle Allah'ın yarattıklarında Allah'ı bulur. Hacı Bektaş Velî, aşağıdaki dizelerinde gönül adeta yüceltir:

"Gönül ol kuşa benzer iy dil ü cân

Bulunmaz zerre pervâzında noksan

Gönül müfti durur hoş manâ söyler

Ne fetva kim virür dil anı söyler" (Güzel 2002: 131).

"Ki Hakk kıldı bu gönüli ulu şâr

Ne kim istersenüz gönülde hep var" (Güzel 2002: 317).

Çalışmanın boyutları bağlamında sadece bir kısmının örneklenebildiği *Makâlât*'ta insan, dört kapı kırk makam üzerinden ele alınmaktadır. Hacı Bektaş Velî *Makâlât*'ta, vahye dayalı ilahî mesajları kendi varlığı üzerinde tefekkür eder, kâmil insan olma hedefiyle ifadelere döker. Hacı Bektaş'ın hedefi, insanı, insan-ı kâmil çizgisine çekmek ve kulluğun tadını tattırmaktır. Bu dört kapıdan geçmesini bilenler, eliyle, diliyle ve beliyle hata işleyemezler. Çünkü bu dört kapı, elin, dilin ve belin terbiyesi içindir. Bu terbiyeyi almış bir insan, Müslüman toplumunun arif bir mümini haline gelir (Aydın 1997: 41). Hacı Bektaş'a ait olan eserler incelendiğinde, insan yetiştirme konusunda birbirini tamamlayan çeşitli alanlardan söz etmek mümkündür. Bir tanesi "bireyin ilahi emir ve yasakları içselleştirip bunları günlük hayatına uygulaması ve bu yolla kendine, topluma faydalı ve ahlaklı bir kişi haline gelmesinin hedeflendiği içsel eğitim boyutudur" (Aktürk ve Tuğrul 2014: 212). Hal böyle olunca, Hacı Bektaş Velî, yaşadığı dönemin zorlu şartlarında bir yandan insan olma yolunda nefisleri eğitir, bir yandan da insan varlığının kendine has içsel yaşantıları doğrultusunda İslâm dininin gereklerini bireysel bir tecrübeye dönüştürür. Onun gözünde insan akli, duyguları gönle iletmeye yarayan bir vasıta olur. Böylelikle bu sûfî insan, sanatın ilham gücünü de kullanarak aklın süzgecinden geçmiş duygular yordamıyla tek bir doğru için (Mutlak Varlık Allah için) sayısız gönüller fetheder.

3. SONUÇ

Bu çalışmada, Hacı Bektaş Velî ve "**insan olmak**" konusu, Hacı Bektaş Velî'nin *Makâlât* adlı eserinden hareketle "kendisi gibi olmayan" (diğer milletler, insanlar), "kendini tanımak", "aşk", "iyi olanı emir, kötü olanı yasak bilmek", "fenâfillah" ve "gönül" kavramları ışığında ele alınmıştır. Çalışmanın boyutları göz önüne alındığında, bu kavramlar, dört kapı kırk makam olarak tasarlanıp düzenlenen eserin her bir kapısından örneklem olarak seçilmiştir. Hacı Bektaş Velî'de gönül, her kapıyı açan sembol kavramdır. Kendi ve kendi gibi olanları ötekilerden ayırmayan Hacı Bektaş Velî, "**insan olmak**" konusundaki fikirlerini özlü sözlerle ifade etmiş, tüm insanları sevgiye, barışa, iyi olanı emir kötü olanı yasak bilmeye davet etmiştir. Sonsuz olana duyulan koşulsuz sevgi, aşk, mutasavvıfın tek gönül rehberidir. Öyle ki aşk, tasavvufta insanı insan yapan son eylemdir, şahsî tecrübedir. Aşka düşmeyen, "İlahî Bir"e kavuşmayı arzulamayan insan tasavvuf yoluna giremez, kendini tanıyamaz. Dolayısıyla tıpkı Mevlânâ'da, Yunus'ta olduğu gibi Hacı Bektaş Velî'de de 'aşk',

insan olma yolculuğunda insanı “İlâhî Bir”e ulaştıran tek rehberdir. Böylece rehberi Allah aşkı olan kişi, insan olma yolculuğu sonunda ait olduğu bütünü içinde kendine ait varlık konumunu keşfeder.

XIII. yüzyıl Anadolu’sunda yaşama dönük kaygılarla dinî – mistik bir ortama adeta ‘sığınan’ insan ve o insanları Allah yolunda bir olmaya, iri olmaya, diri olmaya gönülden çağırın, insan olmanın özü onda kısaca GÖNÜL den “kendini tanımak” olarak tecelli eden ata yurdundan ana yurda Türklerin epi-genetik kodlarını bünyesinde taşıyan ve ünü asırları aşmış büyük Türk mutasavvıfı ve İslam velisi Hacı Bektaş Velî, “**insan olma**”yı kendisinde gerçekleştirmiş kâmil insandır.

Bu bilgilerden hareketle, Hacı Bektaş Velî, fildişi kulesinde değil, İslâm terbiyesiyle yetişmiş bir Türkmen sūfisi olarak yaşadığı dönemde, halkın içinde, hem ahirete hem günlük yaşama dönük eylemleriyle yolculuğunu tamamlamış, insan “**sevgi**”sinin, hoşgörünün sembolü olmuştur. Bireysel ve içsel yaşamında anlam bulduğu tek şey ise, asıl ‘Ben’in gizli olduğu “**gönül**”dür; amacı ise, tıpkı Mevlânâ, Yunus gibi, bu büyük keşfi asırları aşan sesiyle tüm insanlara duyurmaktır.

KAYNAKLAR

- Afifi, E. A. (1996). Tasavvuf, İslâm’da Manevi Devrim. Çeviri: H. İbrahim Kaçar, Murat Sülün. Risale Yayınları, İstanbul.
- Akarpınar, R. B. ve Arslan M. (2007). “Tekke – Tasavvuf Edebiyatı”. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Editör: Öcal Oğuz vd. Genişletilmiş 5. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Aktürk, H. ve Tuğrul, T. (2014). “Alevi Bektaşî Kaynaklarında İnsan Yetiştirme Modeli” Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, 2014 (72): 211-225.
- Artun, E. (2006). Dinî – Tasavvufî Halk Edebiyatı, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Aydın, M. (1997). “Hacı Bektâş-ı Velî’de Dinî Boyut” Milli Bütünlüğümüz ve Hacı Bektaş Velî, Hazırlayanlar: Ethem Ruhi Fırlalı ve Mehmet Aydın. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 27-42.
- Banarlı, N. S. (1987). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi –I. MEB Yayınları, İstanbul.
- Ceylan, Ö. (2010). Böyle Buyurdu Sūfî, Tasavvuf ve Şerh Edebiyatı Araştırmaları, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Chittick, W. (2003). Tasavvuf (Kısa Bir Giriş), Çeviri: Turan Koç. İz Yayınları, İstanbul.
- Çapan, P. (2010). “Nazan Bekiroğlu’nun ‘Lâ Sonsuzluk Hecesi’ Adlı Romanında Âşık ve Maşuk Üzerine”. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5 (3) Summer 2010.
- Eraydın, S. (2011). Tasavvuf ve Tarikatlar, (9. Baskı). Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Fırlalı, E. R. (2006). Türkiye’de Alevilik Bektaşilik, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir.
- Gündoğan, A. O. (2002). “Din ve Dogmatizm”, Ethem Ruhi Fırlalı’ya Armağan, Yayına Hazırlayan: Ali Osman Gündoğan, Vadi Yayınları, Ankara.
- Güngör, E. (1982). İslâm Tasavvufunun Meseleleri, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gürsoy, K. (2006). Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı? Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- Güzel, A. (1992). “Ahmet Yesevî’nin Fakr-nâmesi ile Hacı Bektaş-ı Velî’nin Makâlât’ı Arasındaki Benzerlikler”, Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Ankara.
- Güzel, A. (2002). Hacı Bektaş Velî ve Makâlât, (Genişletilmiş 2) Baskı. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Güzel, A. (2006). Dini – Tasavvufî Türk Edebiyatı, (3. Baskı) Akçağ Yayınları, Ankara.
- İz, M. (1990). Tasavvuf, Mâhiyeti, Büyükleri ve Tarikatlar, Yayına Hazırlayan: M. Ertuğrul Düздаğ, Yayıncılık Matbaası, İstanbul.
- Kam, F. (2015). Vahdet-i Vücûd, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Kara, M. (1995). Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, (3. Baskı) Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Köprülü, F. (1988). Osmanlı Devletinin Kuruluşu, (3.Baskı) TTK Yayınları, Ankara.

- Köprülü, F. (1993). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet İşleri Baş., Yayınları, Ankara.
- Ocak, A. Y. (2011). Türk Sufiliğine Bakışlar, (12. Baskı) İletişim Yayınları, İstanbul.
- Schimmel, A. (2012). İslâm'ın Mistik Boyutları, (3. Basım) Çeviri: Ergun Kocabıyık. Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Topçu, N. (1999). Varolmak, “İstirabın Manası”, Yayına hazırlayanlar: Ezel Erverdi, İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Topçu, N. (2005). İslâm ve İnsan, Mevlânâ ve Tasavvuf, (4. Baskı) Dergah Yayınları, İstanbul.
- Tuna, T. S. (2016). Edebiyat ve Felsefe Bağlamında Dini-Tasavvufî Türk Edebiyatında İnsan -13. Yüzyıl Anadolu'sunun Başlıca Mutasavvıfları Üzerine Bir Deneme, Çizgi Yayınevi, Konya.
- Türkçe Sözlük (1988). Yeni Baskı. 2 Cilt. TTK Basımevi, Ankara.
- Uludağ, S. (1995). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yayınları, İstanbul.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi 2014. Hak Dini Kur'an Dili Meâli. (3. Baskı) (Sadeleştirenler: Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç) Akçağ Yayınları, Ankara.